

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ФІЛОСОФІЯ

Наталія Кирилівна ПЕТРУК

Доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та
соціально-гуманітарних наук,
Хмельницький національний університет, вул.
Інститутська, 11, Хмельницький, 29016, Україна

E-mail: nataliia.petruc@gmail.com,

Олена Вікторівна ГАПЧЕНКО

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
філософії та соціально-гуманітарних наук,
Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, Хмельницький,
29016, Україна

E-mail: gapchenkoov@ukr.net

Nataliya PETRUK

Doctor of Philosophy, professor,
Head of the Department of Philosophy and
Social and Humanities,
Khmelnytskyi National University,
st. Instytutska, 11, Khmelnytskyi, 29016, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-9034>

Olena GAPCHENKO

Candidate of Pedagogical Sciences, Docent of the
Department of Philosophy and
Social and Humanities,
Khmelnytskyi National University,
st. Instytutska, 11, Khmelnytskyi, 29016, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4899-5110>

УДК 124.5:504 “364”

ЦІНІСНО-НОРМАТИВНІ ВИМІРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Received 12 May 2024; revised 15 June 2024; accepted 28 June 2024

DOI: 10.15421/342421

Анотація

Стаття присвячена дослідженню етичних та ціннісних вимірів екологічної кризи в ситуації, породженій війною, та з'ясуванню значущості відповідальності людини за свої дії у ставленні до природи. Показано, що дотримання морально-етичних норм і орієнтація на життєво важливі для людини цінності є необхідною умовою збереження життя людини і природи. Аналіз поставлених у статті завдань здійснюється на основі використання ідей комунікативної філософії та дискурсивної етики, що дозволяє формувати знання про екологічно конструктивні відносини людини з природою, оцінювати масштаби екологічних проблем в умовах війни й здійснювати пошук шляхів послаблення наслідків екологічної кризи для людини і природи.

Обґрунтовано, що екологічна криза має ціннісні й культурні витоки, тому особливої актуальності набуває усвідомлення необхідності дотримуватись загальнолюдських цінностей й співвіднесеність людських дій щодо природи з нормами культурно-історичного універсалізму. Акцентовано увагу на тому, що в умовах війни, варварської експансії у світ природи, бездушності, нещадного ставлення до рослинного і тваринного світу людина і людство мусять керуватися у своїх діях гуманістичною свідомістю та моральними принципами, визначати свої вчинки розумінням відповідальності за життя.

Встановлено, що визнання сучасною людиною значущості морально-етичних норм та гуманістичних цінностей є альтернативою способу життя, побудованому на необмеженому, агресивному, експлуаторському ставленні до природи. Незважаючи на відмінність між собою типів культури і різних культурних систем, домінування різних систем цінностей, люди в однаковій мірі повинні забезпечувати рівні права і нести спільну відповідальність за життя. Найперспективнішою для людства в ситуації війни стратегією розвитку повинно бути збереження людського життя в єдності з природою.

Ключові слова: екологічна криза, війна, цінності, етичні норми, співвідповідальність.

**VALUE-NORMATIVE DIMENSIONS OF THE ENVIRONMENTAL CRISIS
IN THE CONDITIONS OF WAR**

Abstract

The article is devoted to the study of the ethical and value dimensions of the ecological crisis in the situation caused by war, and to the clarification of the significance of human responsibility for one's actions in relation to nature. It is shown that the observance of moral and ethical norms and orientation to the values vital to man are a necessary condition for the preservation of human life and nature. The analysis of the tasks

set in the article is carried out on the basis of the use of ideas of communicative philosophy and discursive ethics, which allows to form knowledge about the ecologically constructive relations of man with nature, to assess the scale of environmental problems in the conditions of war, and to search for ways to mitigate the consequences of the ecological crisis for man and nature.

It is substantiated that the ecological crisis has value and cultural origins, therefore the awareness of the need to adhere to universal human values and the correlation of human actions in relation to nature with the norms of cultural and historical universalism becomes especially relevant. Attention is focused on the fact that in the conditions of war, barbaric expansion into the natural world, soullessness, merciless treatment of the plant and animal world, man and humanity must be guided in their actions by humanistic consciousness and moral principles, determine their actions by understanding responsibility for life. It has been established that modern man's recognition of the importance of moral and ethical norms and humanistic values is an alternative to a lifestyle built on an unlimited, aggressive, exploitative attitude towards nature. Despite the difference between the types of culture and different cultural systems, the dominance of different value systems, people must equally ensure equal rights and bear joint responsibility for life. The most promising development strategy for humanity in a war situation should be the preservation of human life in unity with nature.

Keywords: *environmental crisis, war, values, ethical norms, co-responsibility.*

Постановка проблеми.

Про екологічну кризу в сучасному світі доцільно говорити у зв'язку з небезпеками, які загрожують сьогодні існуванню людини і життю на Землі в глобальному масштабі, й з огляду на ті жахливі наслідки для всього живого, які принесла війна, розв'язана проти України російським агресором. Екологічні загрози війни в Україні, злочини проти людини та природи повинні бути розглянуті й оцінені людським товариством з позицій права та відповідальності перед законом. Водночас в умовах війни важливою для розуміння екологічної кризи як вияву кризи людства є її етична оцінка, а також спроба обґрунтування тих морально-етичних норм, які виступають передумовою збереження людини і природи. Філософського осмислення потребує також питання про гуманізацію культури в добу технократизму та глобалізації, про значення вироблення орієнтації на загальнолюдські цінності в умовах загострення глобальних проблем.

Війна за своєю суттю є антивітальним і антиприродним явищем [Гардашук 2022: 29]. Від неї страждають люди, руйнуються екосистеми, потерпають «німі жертви війни» – природа, тварини і всі живі істоти. Війна посилює деструкцію щодо природи й життя в планетарному масштабі, загострюючи екологічні проблеми. Агресивне, варварське уявлення про світ протистоїть зусиллям розумної людини і цивілізованої частини людства в прагненнях зберегти себе і світ, свій дім і приро-

ду як умови життя. Спричинені російською агресією злочини проти життя, проти людей і тварин є ще одним свідченням необхідності усвідомлення важливості дотримання людиною моральних принципів і норм та визнання загальнолюдських цінностей.

Аналіз досліджень і публікацій.

Тема екологічної кризи як загрози людському існуванню, особливо в ситуації війни та жорстокого військового протистояння, набуває важливого значення в сучасній філософії. Обґрунтованим є звернення до ідей дискурсивної етики і комунікативної філософії в розкритті причин і наслідків екологічної кризи та використання універсальних етичних норм і цінностей у вирішенні низки екологічних проблем (К.-О.Апель, В.Гьосле, Д.Бюлер, А.Єрмоленко). Доцільність звернення до ідей комунікативної філософії пояснюється тим, що в ній формулюються методологічні підходи аналізу людської діяльності в сучасному світі, а також аналізується зміст етичних норм і цінностей у зв'язку з потребами відповідального ставлення людини до природи. Проблемам розвитку екологічної свідомості, окресленню місця екологічних проблем в розвитку цивілізації присвячені праці Т.Гардашук, М.Кисельова. Впливи війни на природний та соціальний світи, війна як соціокультурний феномен аналізується Є.Бистрицьким, Л.Ситніченко, М.Култаєвою. Зважаючи на великі небезпеки природі й всьому живому, які несе з собою війна, додаткового

обговорення, на нашу думку, потребує питання про екологічні загрози війни в Україні та про ціннісно-нормативні засади збереження життя у всіх його формах.

Мета статті – окреслити ціннісно-моральні виміри екологічної кризи в часи війни й осмислити значущість відповідальності людини за свої дії в критично важливих для життя умовах з урахуванням етичних норм.

Виклад основного матеріалу.

Сучасний світ породжує низку проблем, які руйнують підвалини існування людської спільноти, людський спосіб життя. Вирішити їх людство може, керуючись у своїй діяльності гуманістичною свідомістю та моральними принципами. У бездушному і бездуховному світі руйнувань, смертей і війни мусить посилюватися розуміння відповідальності людини за свої дії. В «нерозумній, морально несприятливій ситуації – за приклад може правити експансіоністська загарбницька війна Росії проти України» [Бюлер 2022: 19] найціннішою стратегією розвитку стає збереження людського буття й подолання руйнівних тенденцій щодо людини та природи.

Однією із супутніх цивілізаційному розвитку людства небезпек є екологічні кризи сучасності, які набувають глобального масштабу. В ситуації війни ці кризи спричиняють численні людські жертви, жорстоке ставлення до тварин, винищення довкілля, що становить безпосередню загрозу існування людства загалом. Це спонукає до роздумів над подальшими долями людини і людства, над питанням про те, чи здатна людина здійснювати кроки заради збереження життя.

Екологічна криза як вияв глобальної кризи в цілому має ціннісні витоки, тому апеляція до універсальної свідомості та етичних норм, до визнання значення загальнолюдських цінностей та культурно-історичного універсалізму як факторів глобального розвитку набуває важливого значення. Глобальна екологічна криза на наших очах з песимістичного прогнозу перетворюється в реальність. Бездумне втручання у природу, прагнення змінити природний світ відповідно до тих чи інших людських цілей, екологічні катастрофи, руйнування навколишнього середовища, війна,

боротьба за природні ресурси має своїм наслідком те, що людина повинна думати, як пережити екологічну кризу, як пом'якшити дію негативних для життя факторів, як пригальмувати реалізацію техногенних і культурних наслідків, що загрожують життю. Тому важливою є оцінка такої кризової ситуації й пошук шляхів виходу з неї. У світлі тих викликів та загроз, які мають глобальний характер, зростає відповідальність самої людини за своє життя, за співіснування людини і природи.

Екологічна криза супроводжує становлення і розвиток технічної цивілізації. У свою чергу, технічна цивілізація виникла не сама по собі, а у просторі людської культури. Саме в європейській культурі історично були вироблені цінності, які орієнтують людство на необмежений розвиток людського розуму, а разом з тим і на необмежене застосування технічних засобів експлуатації природних ресурсів. У межах певного типу культури закладалися уявлення про право людини втручатися у природний світ і безконтрольно розпоряджатися запасами природи. Культура формує людину, здатну проводити невиправдані експерименти з атомною енергією, знищувати запаси прісної води, безвідповідально ставитися до експлуатації природних ресурсів, виробляти нові види смертоносної зброї й застосовувати її в час війни. Дуже небезпечними для становища сучасної людини і суспільства в цілому є дії, які спричиняють можливість проникнення сторонніх (чужих) впливів в комп'ютерні системи (кібератаки), що може провокувати виникнення різних криз (зокрема, енергетичної). На думку З.Баумана та Л.Донскіса, екологічна криза, політичні та військові конфлікти, все частіші стихійні лиха, розвиток глобального капіталізму, чергові масові вбивства людей, тероризм та міграційні рухи суттєво впливають на людину та на її уявлення про себе. Глобальний світ стає реальністю, в якій людина втрачає свою людськість [Бауман, Донскіс 2014: 16].

Тотальне прагнення до прибутку і економічного зростання неминує породжувати низку криз й водночас призводять до нівеляції (чи навіть знищення) тих людських якостей, які формують основи культури.

Відбувається процес знеособлення індивіда, людина втрачає людяність, а в її житті нівелюються значущість загальнолюдських цінностей. Така людина стоїть перед небезпекою стати порожнім знаком, копією, імітацією людини, перетворюється на симулякр, що є одним із виявів антропологічної катастрофи [Бодріяр 2004]. Антропологічна катастрофа сьогодні стає причиною різних глобальних криз і катастроф. Слід врахувати також і те, що сама можливість антропологічної катастрофи означає, що вона породжена не сутністю людини, а псуванням цієї сутності. Тому цілком виправданим є пошук людських причин такої катастрофи і усвідомлення їх людського «походження». Майбутня доля людини і людства залежать від усвідомлення культурних, ціннісних витоків екологічної кризи, а також від можливості пошуку шляхів співжиття з природою, гуманізації тієї природної реальності, частиною якої є людина.

Особливий ракурс в осмисленні екологічної кризи в сучасному світі й обґрунтуванні значущості морально-етичних норм як способу послаблення й уникнення наслідків таких криз у різних ситуаціях, у тому числі й під час війни, представлений комунікативною філософією та етикою дискурсу. Головні ідеї комунікативної філософії доцільно застосувати в дослідженні сутності та масштабів екологічної кризи, що загрожує існуванню людства, й пошуку можливості послаблення її наслідків для природи та людини. Як вважає один з найвідоміших представників комунікативної філософії К.-О.Апель, можливість кризової ситуації закладена в самому способі життя людини як виду від самого початку, тобто з антропогенезу чи гомінізації. «Людина як *homo faber*... зняла первинну відповідність між можливими каузальними наслідками своєї діяльності і сигналами, що сприймаються з довкілля», – зазначає він [Апель 1999: 414]. Про необхідність звернення до осмислення проблем, пов'язаних з екологічною кризою, пише також і В.Гюсле: «незважаючи на труднощі, філософії не варто нехтувати етичними питаннями, якими дедалі більше переймається кожна мисляча людина з огляду на екологічну кризу, поглиблення безодні між першим

і третім світами та загрозу ядерної війни» [Гюсле 2003:12)]. Особливо загострюються екологічні проблеми в часи війни. З погляду комунікативної філософії в умовах, коли перед людиною стоять серйозні виклики, нагальною виступає потреба в обґрунтуванні ідеалів людського співжиття й у визнанні універсальності морально-етичних норм. Це постає альтернативою «стану невизначеності в цінностях, коли співіснують поруч різноманітні норми та цінності» [Єрмоленко 2022: 32)].

Універсальність норм дискурсивної етики проявляється в тому, що через дискурсивне обґрунтування принципів моралі, етичних норм і цінностей, через обов'язковість дотримання їх у людському житті, створюються передумови збереження життя у планетарному масштабі й окреслюються перспективи подолання екологічної кризи. Дискурсивна етика виходить з ідеї обґрунтування ідеалів людського співжиття й значущості спільної відповідальності в умовах, коли людина повинна реагувати на наслідки глобальної екологічної кризи, на небезпеку варварської експансії у світ природи та сферу людського життя, на екоцидні наслідки війни.

Норми дискурсивної етики виступають моральною оцінкою і обґрунтуванням організованої колективної відповідальності людства за критичну ситуацію, яка склалася в сучасному світі. Визнання обов'язковості моральних норм, колективної відповідальності людей може сприйматися як спроба розумного, духовного стримування все зростаючої технічної та військової експансії в природний і людський світ.

Екологічна криза з очевидністю проявляє важливість дії морально-етичної свідомості та гуманістичного мислення. В тих умовах, в яких сьогодні перебуває світ і Україна, людина повинна діяти не тільки цілераціонально, прагматично, але й морально, проявляючи моральну співвідповідальність у колективних діях. В різних виявах життя моральність постає як норма людської діяльності. Викликана екологічною кризою необхідність обґрунтування універсальної відповідальності чи співвідповідальності постає як можливість

уникнення її небезпечних виявів. У зв'язку з цим необхідною є ефективна координація співвідповідальних дій з діяльністю різних корпорацій, організацій та суспільних інституцій, включаючи таку інституцію, як правова держава [Апель 1999: 419]. Спільною діяльністю може творитися такий спосіб життя, який би зберігав природні умови та ресурси. За таких умов, вважає Апель, «наші колективні зусилля були б відповіддю на екологічну кризу» [Апель 1999: 420].

Дотримання принципу співвідповідальності може розглядатися як спосіб об'єднання зусиль всіх членів комунікативної спільноти людства для подолання кризових ситуацій у випадках збереження культурних форм в єдності з природним світом. Зрозуміло, що всім виявам людського й культурного життя технічна цивілізація загрожує не менше, ніж природному світові. Тому, на переконання К.-О. Апеля, етичний універсалізм може розглядатися також як умова можливого співіснування різноманітних соціокультурних життєвих форм, при чому не менше, ніж розмаїття біологічних видів [Апель 1999: 423]. Незважаючи на те, що в світі існують різні культурні системи, де домінують різні системи цінностей, проявляється різне ставлення до природи, люди між собою повинні дійти згоди. З огляду на екологічну кризу це означає забезпечення рівних прав і рівної співвідповідальності різноманітних суспільств перед життям у планетарному масштабі.

Універсальна етика відповідальності постає викликом екологічній кризі, антитезою страшним проявам екологічних бід в умовах війни, яку ми переживаємо. Вона стає нагальною вимогою до людської діяльності. В час, коли йде війна, все повинно визначатися імперативом цінності життя – чи то йдеться про цінність людського життя, чи про свідоме й толерантне ставлення до тварин, до довкілля загалом. Отже, людина повинна здійснювати дії, спрямовані на пом'якшення (а в ідеалі й усунення) руйнівного, катастрофічного впливу на природу. Ці дії повинні супроводжуватися усвідомленням цінності життя як такого. «Ми, як люди, повинні відчувати не лише співчуття, а й повагу та обов'язок до відпові-

дального піклування за все буття чи за космос у цілому, принаймні, хоча б за усі живі істоти нашої планети», – пише К.-О.Апель [Апель 1999: 428].

В людській історії екологічна криза є явищем, яке пов'язане зі способом мислення, з настановами, які формуються культурою. Екологічна криза глибоко вкорінена в людській культурі. Осмислюючи причини виникнення екологічної кризи та очевидні загрози її наслідків для людини, В.Гьосле наголошує, що вона зумовлена експансією технологічної цивілізації й пов'язана з процесом виникнення новоєвропейської суб'єктивності. Суттєву роль у цьому зіграла західноєвропейська філософія і особливо філософія Просвітництва. «Суб'єктивність дедалі більше занурюється в себе, досягаючи врешті-решт незалежного від природи й суспільства «Я» новоєвропейської суб'єктивності», – пише він [Гьосле 2003: 208]. Протиставлення суб'єкта навколишньому світові, сприйняття світу лише як об'єкта людської активності, тотальна активність людини стосовно світу, настанова на панування над природою сприяли поширенню знань й впровадженню технологічних нововведень. Але це також включало в себе настанову панування над природою: природа й природний світ у парадигмі західноєвропейської філософії були об'єктом панування й експлуатації з боку людини. З певного моменту воля життя до підкорення свого довкілля стає контрпродуктивною, а наслідком такого пізнання природи стає бездуховність [Гьосле 2003: 208].

Так само, як і К.-О.Апель, В.Гьосле наголошує на необхідності переосмислення відносин з природою і розглядає це як надважливе завдання сучасної філософії. Безперечно, коли йдеться про буття в цілому, слід усвідомлювати моральні наслідки екологічної кризи. Тому комплекс питань пов'язаний з екологічною кризою в сучасному світі (невпинний розвиток глобальної економіки, техніки, господарства, негативний вплив на довкілля), потребують ціннісної переорієнтації. Надзвичайно гостро в цій ситуації постає питання про об'єктивність і загальнозначущість етичних норм і цінностей. Збереження природи повинно розглядатися як етично значима цінність,

як сприяння життю людини, збереженню розмаїття рослинного і тваринного світу, що явно співвідноситься з категорією загальнолюдських цінностей.

Такими є вимоги «нової етики» щодо низки криз, викликаних людиною, людською діяльністю та різними формами агресії, найстрашнішою з яких є військова. Антропоцентризм як риса європейської культури і цінність, на яку орієнтувалася європейська цивілізація протягом століть, не повинен бути гіпертрофованим. Оскільки в своєму абсолютному виразі він може мати стосунок до екологічної кризи. Як вираз усвідомлення цінності життя може сприйматися сформульований А.Швейцером принцип благовоління перед життям, який, на його думку, може вірно орієнтувати людину в світі. Природа повинна сприйматися як дім, в якому можливе життя у всіх проявах, а не як арена жорстокої й сліпої боротьби за виживання.

Нагальною є також необхідність ціннісної переорієнтації людини в умовах загострення глобальних криз. Причиною екологічних бід у сучасному світі є те, що людство допускало і продовжує допускати помилки у своєму ставленні до природи. Помилковими виявляються також й орієнтири, на які спрямована людина. Наслідком цього є не лише шкода, яка наноситься природі, а й шкода, яка наноситься людській сутності. Загроза екологічної кризи має глобальний характер і породжена не історичними особливостями розвитку того чи іншого регіону, а деякими суттєвими помилками людства у виборі системи цінностей і ціннісних орієнтирів. Йдеться, зрештою, про відхід людини від загальнолюдських цінностей, що надзвичайно небезпечно в ситуації війни. Дотримання загальнолюдських цінностей – це той шлях, який необхідний для сучасного світу, для виходу суспільства зі стану криз. Загальнолюдські цінності не конструюються штучно, вони є частиною культури, а орієнтація людства на них передбачає можливість збереження повноцінного існування кожної людини в цьому світі.

В сучасній цивілізації людству повинно бути притаманне прагнення уникнути планетарної загибелі, зберегти планету як спільний

дім, що придатний для людського життя. Це відповідає загальнолюдським інтересам. І для того щоб загальнолюдські інтереси не приводили до дій, що несуть шкоду природі та довкіллю, вони повинні бути співвимірними з тими ціннісними орієнтирами, які містить у собі культура. В межах певного історичного типу культури, програмується відносини людини з природою. Передусім йдеться про європейську культуру і про християнство як те світоглядно-релігійне підґрунтя, яке в подальшому сформувало цю культуру.

Для того щоб розуміти, що відбувається з людьми, світом і культурою, що спричиняє глобальну екологічну кризу в сьогоденнішніх реаліях, потрібно повною мірою усвідомлювати небезпеку втручання людини в природний світ. Через зміну ставлення людини до природи закладаються основи сучасної культури. Вона постає вже не просто як «спосіб жити», а як «спосіб вижити». Її ознакою є формування основ нового типу мислення, поступова відмова від необмеженого активізму, експлуаторського ставлення до природи, від деміургічних настанов, які склалися в європейській культурі на основі переконання в необмежених можливостях розуму, науки, могутності людини. Настанова на перетворення природи все більше змінюється настановою на її збереження та оберігання від наслідків нерозумних дій людини.

Досвід розвитку цивілізації показує, що наслідки втручання людини в природу є нераціональними і часто не прогнозованими. Тому необмежений активізм може загрожувати не лише природі, але й самому існуванню людини. На думку В.Гьосле, «спосіб вижити» може бути головним принципом у наших відносинах з природою, виявом такої організованої взаємодії суспільства і природи, коли людина може жити в достатньому комфорті та зручностях, користуватися перевагами інформаційного суспільства, але при цьому буде максимально нівельована небезпека самознищення людства [Гьосле 2003: 210]. Тому обов'язком розумної людини є «зробити на нашій планеті все, аби примирення людини з природою врешті-решт відбулося... Міра відповідальності може нас жахати, та вона може

нам давати й насагу, якої ми конче потребуємо... коли вирішуватиметься доля буття», – пише філософ [Гьосле 2003: 210]. Однак перед тим, як захищати природу, боротися з наслідками війни, з різними лихами технічної цивілізації, людині потрібно розуміти, як залишитися людиною в духовному сенсі цього слова, людиною не тільки розумною, але й моральною. Усвідомлюючи різні обмеження та небезпеки на шляху перебудови природи, знищуючи рослинний і тваринний світ у час війни, людина повинна нести моральну відповідальність за свої деструктивні дії.

Світ у наші дні дуже складний, щоб з позицій якої-небудь однієї культури, системи цінностей чи ідеології можна було його адекватно зрозуміти чи описати. Не можна абстрагуватися від всієї різноманітності соціально-історичних традицій, які впливають на пошук шляхів вирішення глобальних проблем, подолання екологічної кризи. Як показує історія, ігнорування специфіки суспільного розвитку, духовних і моральних основ життя людини, культурних традицій тощо приводить в кінцевому рахунку до руйнування програми співжиття людини і природи.

Висновки.

Отже, пошук шляхів усунення (чи пом'якшення) екологічних проблем та криз, які є частиною нашої реальності й загострюються в умовах війни, є нагальною проблемою для сучасної людини і сучасного світу. З цим пов'язуються оптимістичні перспективи людини в світі, розуміння того, що безпека людини і всього живого повинна бути частиною нашої реальності. В цивілізованому житті немає виправдання тим, хто вбиває, руйнує, знищує природу, тварин й необхідні для життя природні ресурси. Природа не може бути

лише засобом для людини, яка бажає досягти яких-небудь цілей. Невід'ємною частиною нашої реальності є моральні норми й загальнолюдські цінності, які слід покласти в основу співіснування людини, природи, людської цивілізації. Коли ж норми загальнолюдської моралі й принципи гуманності відсовуються на задній план, спотворюються уявлення про людину, про її відносини з природою, зі світом живого. Без усвідомлення потреби в досягненні екологічно конструктивних відносин людини з природою, неможливо зробити життя людини повноцінним.

Раціональна реакція людини на небезпечні для її існування і світу кризи, передусім, екологічну, з необхідністю потребує усвідомлення значущості моральних норм, яких повинна дотримуватися людина і людство загалом. Нагальною є також переоцінка цінностей, на які століттями орієнтувалася європейська людина та європейська культура й розуміння загрози наслідків розвитку науково-технологічної цивілізації й викликаних нею безальтернативно активного ставлення людини до природи.

Моральних акцентів потребує діяльність людини в критичних ситуаціях, особливо в ситуації війни: йдеться не лише про життя і виживання людини, але й про страшні втрати, нанесені всьому живому. В час війни людині і світу загрожує екологічний, знищення природи і різних форм життя. Це вимагає переосмислення граничних підстав існування людини і суспільства. Життєво важливими є етичні оцінки наслідків війни для людського та природного світу, а універсальні моральні норми й загальнолюдські цінності повинні розглядатися як засіб стримування проявів ненависті, жорстокості й руйнівної політики російського агресора.

Бібліографічні посилання

- Апель, К.-О. (1999). *Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу* / пер. з нім. А.Єрмоленка, у: *Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 395-413.
- Апель, К.-О. (1999). *Ситуація людини як етична проблема* / пер. з нім. А. Єрмоленка, у: *Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 231-255.
- Бауман, З., Донскіс, Л. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності* / Пер. з нім. О.Буценка. Київ: Дух і літера.
- Бистрицький, Є., Ситніченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної філософії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64-82.

- Бодріяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. Київ: вид. С. Павличко «Основи».
- Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу*. Київ: Стилос.
- Бьолер, Д. (2022). Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем. *Філософська думка*, 2, 7-22.
- Війна як соціокультурний феномен. Ч.1. Круглий стіл «Філософської думки». (2022). *Філософська думка*, 3, 7-58.
- Гардашук, Т. (2018). Екологічна парадигма цивілізаційних трансформацій. Цивілізаційні виміри. *Філософська думка*, 6, 101-117.
- Гьосле, В. (2003). *Практична філософія в сучасному світі* / пер. з нім. А. Єрмоленка. Київ: Лібра.
- Екологічні виміри глобалізації*. Ред. М.М.Кисельов (2006). Київ: ПарAPAN.
- Єрмоленко, А.(2022). Етика дискурсу Карла-Отто Апеля як “перша філософія” третьої парадигми. *Філософська думка*, 2, 23-38.
- Єрмоленко, А.М. (1999). *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра.
- Култаєва, М. (2022). Карл-Отто Апел: мистецтво жити у модусі дискурсивної етики. *Філософська думка*, 2, 52-65.

References

- Apel, K.-O. (1999). *Dyskursywna etyka jak polityczna etyka odpowiedzialnosti u sytuacji suchasnogo switu* [Discursive ethics as political ethics of responsibility in the situation of the modern world] (V.Yermolenko, Trans.), in: *Yermolenko A.M. Komunikatywna praktyczna filozofia*. Kyiv: Libra, 395-413. (in Ukrainian)
- Apel, K.-O. (1999). *Sytuatsiia liudyny yak etychna problema* [The human situation as an ethical problem] (V.Yermolenko, Trans.), in: *Yermolenko A.M. Komunikatywna praktyczna filozofia*. Kyiv: Libra, 1999, 231-255. (in Ukrainian)
- Bauman, Z., Donskis, L. (2014). *Moralna slipota. Vtrata chutlyvosti u plynnyii suchasnosti* [Moral blindness. Loss of sensitivity in the current modernity] (O.Butsenko, Trans.). Kyiv: Dukh i litera. (in Ukrainian)
- Bodriar, Zh. (2004). *Symuliakry i symuliatsia* [Simulacra and simulation] (V. Khovkhun, Trans.). Kyiv: vyd. S. Pavlychko «Osnovy». (in Ukrainian)
- Boler, D. (2014). *Vidpovidalnist za maibutnie z globalnoi perspektyvy. Aktualnist filozofii Hansa Yonasa ta etyky dyskursu* [Responsibility for the future from a global perspective. The relevance of the philosophy of Hans Jonas and the ethics of discourse] (A. Yermolenko, Trans.). Kyiv: Stylos. (in Ukrainian)
- Boler, D. (2022). Yednist rozumu ta yogo dyferentsiatsiia za K.O.Apelem [The unity of the mind and its differentiation according to K.O.Apel] (A. Yermolenko, Trans.). *Filosofska dumka*, 2, 7-22. (in Ukrainian)
- Bystrytsky, Ye. & Sytnichenko, L. (2022). Filozofia i dyskurs viiny: konflikt svitiv yiak mezha komunikatyvnoi filozofii Yurgena Habermasa [The philosophy and discourse of war: the conflict of worlds as the limit of Jürgen Habermas’s communicative philosophy]. *Filosofska dumka*, 3, 64-82. DOI <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064> (in Ukrainian)
- Ekologichni vymiry globalizatsii. Red. M.M. Kyselov (2006). [Ecological dimensions of globalization]. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)
- Gardashchuk, T. (2018). Ekologichna paradygma tsyvilizatsiinykh transformatsii. Tsyvilizatsiini vymiry [Ecological paradigm of civilizational transformations. Civilization dimensions]. *Filosofska dumka*, 6, 101-117. (in Ukrainian)
- Gosle, V. (2003). *Praktyczna filozofia v suchasnomu sviti* [Practical philosophy in the modern world] (A. Yermolenko, Trans). Kyiv: Libra. (in Ukrainian)
- Kultaieva, M. (2022). Karl-Otto Apel: mystetsvo zhyty u modusi dyskursyvnoi etyky [Karl-Otto Apel: the art of living in the mode of discursive ethics]. *Filosofska dumka*, 2, 52-65. (in Ukrainian)
- Viina yak sotsiokulturnyi fenomen. Ch.1. Kruglyi stil ‘Filosofs`koi dumky (2022) [War as a socio-cultural phenomenon. Part 1. Round table of “Philosophical thought”]. *Filosofska dumka*, 3, 7-58. (in Ukrainian)
- Yermolenko, A. (2022). Etyka dyskursu Karla-Otto Apelia yak “persha filozofia” tretioi paradygmy [The ethics of Carl-Otto Apel’s discourse as the “first philosophy” of the third paradigm]. *Filosofska dumka*, 2, 22-38. <https://doi.org/10.15407/fd2022.02.023> (in Ukrainian)
- Yermolenko, A. M. (1999). *Komunikatywna praktyczna filozofia* [Communicative practical philosophy]. Kyiv: Libra, 1999. (in Ukrainian)